

JERZY SZCZEPAŃSKI

PODSTAWY STOSUNKÓW
MIĘDZY PAŃSTWEM A SPÓŁDZIELCZOŚCIĄ W SOCJALIZMIE
(WYBRANE ZAGADNIENIA)

Spółdzielczość nie jest wprawdzie obowiązkową, lecz alternatywną formą budowy i rozwoju socjalizmu¹, ale w większości krajów socjalistycznych obok ogólnonarodowej własności i państwowej gospodarki występują w różnym zakresie własność grupowa i gospodarka spółdzielcza.

Równocześnie można spotkać się z poglądami, że spółdzielczość w socjalizmie między innymi w Polsce nie uczestniczy w dostatecznym stopniu w procesie budowy i rozwoju socjalizmu i rozwiązywaniu różnorodnych problemów społeczno-gospodarczych. Jedną z przyczyn tego stanu rzeczy jest niekorzystny niejednokrotnie układ stosunków między państwem a spółdzielczością. Wyraża się on między innymi w utrzymującej się jeszcze tendencji do administrowania gospodarką spółdzielczą, zwłaszcza przez centralne władze państwowe, nierównoprawnym traktowaniu jednostek państwowych i spółdzielczych przy rozdziale deficytowych środków produkcji itp. Sprzyja temu niepełne jeszcze rozeznanie w zakresie istoty spółdzielczości w socjalizmie oraz teoretycznych podstaw stosunków między państwem a spółdzielczością w ustroju socjalistycznym.

W niniejszym artykule podjęta zostanie próba wyjaśnienia niektórych teoretycznych aspektów szeroko pojętych stosunków między państwem a spółdzielczością w socjalizmie oraz określenia lub sprecyzowania pewnych zasad postępowania, jakie obowiązują lub powinny obowiązywać w tych stosunkach. Spełnienie powyższych zamierzeń badawczych nastęrcza wiele trudności. Wynikają one między innymi ze złożonego charakteru i funkcji państwa i spółdzielczości w ustroju socjalistycznym, a także ewolucji, jaka dokonuje się w tej dziedzinie.

Państwo socjalistyczne jest nie tylko instytucją polityczną i klasową, ale również centralnym ośrodkiem kierowania całą gospodarką narodową na podstawie ogólnonarodowej własności państwowej i układu gospodarki państwowej, obejmującym państwowe jednostki gospodarcze różnych szczebli. Z drugiej strony, spółdzielczość w socjalizmie stanowi określony ruch społeczny oraz szczególny typ własności grupowej i układ

¹ Por. H. Chołaj, *Modele gospodarki socjalistycznej a rozwój spółdzielczości*, w: *Revolucja Październikowa a rozwój spółdzielczości w krajach socjalistycznych*. Część I ZW CRS, Warszawa 1967, s. 50.

gospodarczy, obejmujący spółdzielcze jednostki gospodarcze, będące równocześnie zrzeszeniami osób fizycznych lub prawnych. W związku z tym, szeroko pojęte stosunki między państwem a spółdzielczością w socjalizmie obejmują co najmniej trzy sfery:

a) stosunki między państwem jako instytucją polityczną a spółdzielczością jako określonym ruchem społecznym i formą gospodarowania;

b) stosunki między państwem jako centralnym ośrodkiem dyspozycyjnym w systemie gospodarki planowej a poszczególnymi członami spółdzielczości, działającymi w różnych dziedzinach gospodarki i środowiskach społecznych oraz spółdzielniami;

c) stosunki między spółdzielczym sektorem gospodarki a sektorem gospodarki państwowej oraz między przedsiębiorstwami państwowymi i spółdzielczymi.

W każdej z tych sfer obowiązują lub powinny obowiązywać pewne stałe lub względnie stałe zasady działania (reguły gry)².

1. PODSTAWY STOSUNKÓW MIĘDZY PAŃSTWEM JAKO INSTYTUCJĄ POLITYCZNĄ A SPÓLDZIELCZOŚCIĄ

Jedną z najważniejszych zasad w stosunkach między państwem jako instytucją polityczną a spółdzielczością jako ruchem społecznym i formą gospodarowania jest uznanie względnej trwałości spółdzielczości w socjalizmie. Oznacza to, że spółdzielczość może istnieć i rozwijać się w danym kraju w stosunkowo długim okresie, obejmującym zarówno fazę budowy podstaw socjalizmu i fazę kształtowania rozwiniętego społeczeństwa socjalistycznego, jak i fazę funkcjonowania rozwiniętego socjalizmu.

Koncepcja względnej trwałości spółdzielczości w socjalizmie torowała sobie drogę stopniowo i z dużymi oporami w teorii, a zwłaszcza w praktyce. Wynikało to między innymi z występującego początkowo niedorozwoju ogólnej teorii ekonomicznej socjalizmu, z braku niezbędnego doświadczenia w zgodnym z interesami społecznymi i grupowymi wykorzystywaniu form spółdzielczych przez państwo socjalistyczne, a także z pewnej nieumiejętności powstałego w kapitalizmie, i dość zróżnicowanego pod względem składu społecznego, ruchu spółdzielczego w zakresie dostosowania się do nowych socjalistycznych warunków społeczno-ustrojowych.

W początkowej fazie rewolucji socjalistycznej w Rosji radzieckiej część ekonomistów i działaczy gospodarczych (np. Mierieszczakow, Milutin) w ogóle negowała konieczność istnienia spółdzielczości w socjalizmie. Częściowe stosowanie tych poglądów w praktyce prowadziło do rozwiązywania niektórych spółdzielni lub ich upaństwowienia. W. Lenin

² J. Kleer, *Podstawowe zasady funkcjonowania sektora spółdzielczego*, Spółdzielczy Kwartalnik Naukowy 1977, nr 1.

występował przeciwko tego rodzaju pociągnięciom, uważając, że spółdzielczy aparat gospodarczy może być wykorzystywany przez państwo dyktatury proletariatu głównie do rozdziału dóbr konsumpcyjnych wśród ludności i jako jedna z form organizacji rynku.

W okresie tak zwanego komunizmu wojennego, bazując na organizacjach spółdzielczych utworzono ogólnonarodowe komuny spożywców. Stanowiły one ogólnonarodowy aparat wymiany, który bez reszty poddany był dyrektywom władzy państwowej. Powołanie komun spożywców wynikało głównie z gwałtownego spadku produkcji i ostrego kryzysu zapotrzeniowego wywołanego wojną domową. Odrodzenie spółdzielczości w ZSRR nastąpiło wraz z zakończeniem wojny domowej i przejściem do nowej polityki ekonomicznej (NEP). W początkowym stadium realizacji tej polityki W. Lenin nadal traktuje spółdzielczość przede wszystkim jako określony aparat gospodarczy, który w ograniczonym stopniu może być wykorzystywany przez państwo socjalistyczne głównie jako jedna z form organizacji rynku, nie przyznając jej szczególnych funkcji społecznych, ani trwałego i wydzielonego miejsca w gospodarce narodowej³.

W dalszym stadium NEP, w miarę umacniania państwa i gospodarki radzieckiej, następuje istotny przełom w poglądach Lenina na spółdzielczość. Wyrazem tego jest uznanie socjalistycznego charakteru spółdzielczości w warunkach istnienia państwa dyktatury proletariatu i panowania ogólnonarodowej własności środków produkcji w podstawowych dziedzinach gospodarki. W związku z tym spółdzielczość może być ważną formą rozwoju sił wytwórczych i kształtowania socjalistycznych stosunków produkcji. Szczególną rolę może odegrać ona w rozwoju rolnictwa, w uspołecznieniu drobnej gospodarki towarowej na wsi i w mieście. Duże znaczenie ma również ruch spółdzielczy w zakresie kształtowania socjalistycznej świadomości społecznej. Jednakże wykorzystanie spółdzielczości w procesie budowy i rozwoju socjalizmu wymaga spełnienia wielu warunków, między innymi zachowania dobrowolnego i demokratycznego charakteru spółdzielczości, określonej pomocy (także materialnej) ze strony państwa, osiągnięcia określonego poziomu rozwoju sił wytwórczych (zwłaszcza w przemyśle) i podniesienia ogólnego poziomu oświaty i kultury społeczeństwa. Niespełnienie tych warunków w późniejszym okresie budowy socjalizmu utrudniało osiągnięcie odpowiedniej ekonomicznej i społecznej efektywności form spółdzielczych. Następstwem tego było wysunięcie tezy o niższości spółdzielczej formy własności i gospodarowania w stosunku do formy państwowej. Teza ta służyła do praktycznej dyskryminacji spółdzielczości.

W toku dalszego rozwoju socjalizmu ograniczenia w respektowaniu zasady trwałości form spółdzielczych wynikały głównie z silnych ten—

³ Por. W. Lenin, *O podatku żywnościowym*, w: *Dzieła*, t. 32, s. 366 - 367.

dencji woluntarystycznych w polityce gospodarczej państwa socjalistycznego, w tym również w jego polityce wobec spółdzielczości. Prowadziło to do pełnej lub okresowej likwidacji niektórych członów spółdzielczości bądź do ograniczenia zasięgu działania form spółdzielczych na rzecz form państwowych nie tylko tam, gdzie formy spółdzielcze miały charakter alternatywny, ale i tam, gdzie były one komplementarne w stosunku do gospodarki państwowej.

Względna trwałość spółdzielczości w fazie kształtowania rozwiniętego społeczeństwa socjalistycznego wynika z określonych tendencji w rozwoju sił wytwórczych i socjalistycznych stosunków produkcji, z ewolucji charakteru i funkcji państwa socjalistycznego oraz spółdzielczości itp.

W rozwoju sił wytwórczych występuje dominująca na ogół tendencja do specjalizacji i koncentracji produkcji, zapewniająca określone korzyści z tytułu większej skali produkcji, większych możliwości wdrażania postępu innowacyjnego, doskonalszej organizacji rynku itp. Tendencja ta z różną siłą przejawia się także w gospodarce spółdzielczej, komplikując organizację i działalność spółdzielni jako określonego zrzeszenia osób i przedsiębiorstwa oraz realizację jej funkcji społeczno-gospodarczych. Nie oznacza to jednak niemożności istnienia i rozwoju spółdzielczości przy stosunkowo wysokim poziomie sił wytwórczych i koncentracji produkcji. Duże szanse rozwoju form spółdzielczych w tych warunkach dają: możliwość odpowiedniego regulowania proporcji między koncentracją poziomą i pionową oraz świadomego kształtowania racjonalnych rozmiarów spółdzielni jako zrzeszenia osób i przedsiębiorstwa, elastyczność form samorządu spółdzielczego itp. Z drugiej strony, w rozwoju sił wytwórczych występuje z różną siłą tendencja do dekoncentracji produkcji. Materialną jej podstawę stanowią elektryfikacja, określona infrastruktura komunalna, nierówność postępu technicznego w różnych dziedzinach i w poszczególnych okresach, zachodzący w miarę wzrostu dochodów ludności stosunkowo znaczny wzrost popytu na dobra produkowane w niewielkich seriach o indywidualnym wykończeniu itp. Istotne znaczenie ma również rosnące zapotrzebowanie ze strony wielkich przedsiębiorstw przemysłowych na dobra produkcyjne wytwarzane w ramach kooperacji przez mniejsze, ale stosunkowo nowoczesne zakłady przemysłowe.

Konieczność występowania mniejszych przedsiębiorstw występuje również w fazie budowy rozwiniętego społeczeństwa socjalistycznego i będzie prawdopodobnie występować również w fazie funkcjonowania rozwiniętego socjalizmu. Stwarza to szerokie pole do występowania różnych rodzajów spółdzielczości, w której ze względów ekonomicznych i społecznych stopień koncentracji produkcji może być na ogół mniejszy aniżeli w ramach gospodarki państwowej, przy większej zwykle elastyczności produkcji w stosunku do potrzeb. Dotyczy to głównie przemysłowo-

wo-usługowej spółdzielczości pracy, niektórych części spółdzielczości produkcyjnej w rolnictwie itp.

Określony wpływ na względną trwałość spółdzielczości ma również ewolucja socjalistycznych stosunków produkcji, a zwłaszcza społecznej własności środków produkcji. Istotne znaczenie mają tutaj tendencje rozwojowe ogólnonarodowej własności państwowej i grupowej własności spółdzielczej. W miarę rozwoju socjalistycznego sposobu produkcji własność państwowa staje się w coraz większym stopniu kategorią społeczno-ekonomiczną, a nie tylko formalnoprawną. Wyraża się to między innymi we wzroście wpływu zarówno całego społeczeństwa (rozwój demokracji socjalistycznej), jak i grup bezpośrednich wytwórców (rozwój samorządu pracowniczego) na realizację tej własności, na jej „funkcjonowanie”. Równocześnie w ramach grupowej własności spółdzielczej wzrasta udział niepodzielnej części tej własności (w wyniku akumulacji części nadwyżki spółdzielczej), przy spadku roli części podzielnej. Zwiększa się także znaczenie wspólnej własności poszczególnych spółdzielni lub związków spółdzielni (w wyniku koncentracji pionowej w spółdzielczości).

Zbliżanie między własnością państwową i spółdzielczą występuje nie tylko w zakresie stopnia uspołecznienia środków produkcji, ale także pod względem poziomu koncentracji produkcji oraz w dziedzinie zarządzania gospodarką i w sferze podziału. Przejawem tego są między innymi: większa autonomia jednostek gospodarczych w bieżącym zarządzaniu gospodarką, wzrost roli samofinansowania w działalności eksploatacyjnej i częściowo inwestycyjnej przedsiębiorstw, większe znaczenie stałej części wynagrodzenia pracowników w stosunku do jego części ruchomej, określony wpływ załogi na podział wygosparowania produktu dodatkowego itp.

Postępujące zbliżenie między własnością państwową i spółdzielczą nie oznacza wprawdzie zacierania istotnych różnic między nimi (pomimo wyższego niż dawniej stopnia uspołecznienia środków produkcji własność spółdzielcza pozostaje nadal własnością grupową, zarządzaną przez określone grupy społeczne), ale zwiększa ono alternatywny charakter własności spółdzielczej w niektórych dziedzinach, w których może być ona łatwiej zastąpiona przez bardziej podobną do niej własność państwową (np. w części obrotu towarowego w mieście). Zmniejsza to w pewnej mierze perspektywy rozwoju spółdzielczości. Z drugiej strony, utrzymujące się nadal istotne różnice między własnością państwową i spółdzielczą sprzyjają zachowaniu komplementarnego charakteru własności spółdzielczej w stosunku do własności państwowej w takich działach spółdzielczości, jak przemysłowo-usługowa spółdzielczość pracy czy spółdzielczość produkcyjna w rolnictwie, a także spółdzielczość mieszkaniowa.

Perspektywy rozwoju spółdzielczości w Polsce związane są również z jej udziałem w socjalistycznej przebudowie rolnictwa. Zadania w tej

dziejninie nie zostały z różnych przyczyn zrealizowane w fazie budowy podstaw socjalizmu i muszą być w znacznym stopniu wykonane w fazie kształtowania rozwiniętego społeczeństwa socjalistycznego w naszym kraju.

Określone znaczenie dla perspektyw spółdzielczości ma również kwestia niezbędnego zasięgu społecznej własności środków produkcji w rozwiniętym ustroju socjalistycznym. Może być to nie tyle „czysty” socjalizm, ale system społeczno-gospodarczy, w którym, obok dominującego we wszystkich dziedzinach układu socjalistycznego, istnieją w pewnym zakresie układy niesocjalistyczne. Na przykład w rolnictwie, obok panujących form gospodarki uspołecznionej w sferze produkcji rolnej, mogą występować silne ekonomicznie i wyspecjalizowane, indywidualne gospodarstwa rolne, kooperujące na niektórych odcinkach z gospodarstwami uspołecznionymi. W jeszcze większym stopniu dotyczy to indywidualnej własności w rzemiośle i usługach. W tych warunkach perspektywy pewnej części spółdzielczości będą związane z jej udziałem we włączeniu gospodarki indywidualnej do systemu gospodarki planowej (np. spółdzielczości zaopatrzenia i zbytu na wsi, czy rzemieślniczej spółdzielni zaopatrzenia i zbytu w mieście). W niektórych przypadkach na przykład w przemysłowo-usługowej spółdzielczości pracy — istotne znaczenie ma także przeciwdziałanie głównie drogą konkurencji — ujemnym skutkom działalności gospodarki indywidualnej.

Istotne znaczenie dla względnej trwałości form spółdzielczych ma również fakt, że ruch spółdzielczy w socjalizmie staje się w coraz większym stopniu ruchem klas i warstw ludzi pracy związanych ze społeczną własnością środków produkcji, zarówno spółdzielczą jak i państwową, a jego cele i funkcje są zgodne z ogólnymi celami i funkcjami socjalizmu.

Perspektywy spółdzielczości w socjalizmie w pewnym stopniu zależą także od kierunku ewolucji potrzeb społecznych i stopnia zróżnicowania tych potrzeb w miarę wzrostu dochodów oraz poziomu oświaty i kultury w społeczeństwie. W miarę wzrostu dochodów oraz oświaty i kultury społeczeństwa socjalistycznego wzrasta zakres potrzeb i następują zmiany w ich strukturze. Towarzyszy temu rosące zróżnicowanie w dziedzinie metod i środków zaspokajania potrzeb. W tych warunkach układ gospodarki państwowej będzie prawdopodobnie uczestniczyć głównie w produkcji i obrocie artykułami przeznaczonymi na pokrycie niektórych podstawowych potrzeb, w ramach panującego standardu zaspokajania. Natomiast państwo nie będzie ponosić bezpośredniej i wyłącznej odpowiedzialności za prawidłowe funkcjonowanie wielu przedsiębiorstw i punktów usługowych, działających na styku z pewnymi codziennymi potrzebami obywateli. Wynika to między innymi ze stosunkowo mniejszej elastyczności działania form gospodarki państwowej, mniejszych mo-

zliwości uruchomienia skutecznych, oddolnych mechanizmów kontroli społecznej itp.

Względny, a nie absolutny charakter trwałości spółdzielczości w socjalizmie wynika z jej społeczno-gospodarczego i historycznego charakteru. Natomiast odniesienie względnej trwałości form spółdzielczych do danego kraju jest związane z alternatywnym a nie obligatoryjnym charakterem spółdzielczości, jako formy budowy i rozwoju socjalizmu. Względna trwałość spółdzielczości w socjalizmie występuje z różną siłą w poszczególnych dziedzinach gospodarki i środowiskach społecznych. Jej nasilenie jest większe tam, gdzie nierównomierny rozwój sił wytwórczych czy czynniki natury społecznej uzasadniają współistnienie własności państwowej i spółdzielczej jako form komplementarnych (np. w drobnej wytwórczości przemysłowej i usługach czy w rolnictwie). Natomiast względna trwałość form spółdzielczych jest mniejsza tam, gdzie formy te mają w pewnej mierze charakter alternatywny w stosunku do form państwowych (np. w handlu). Świadczą o tym różne proporcje udziału sektora państwowego i spółdzielczego w obrotach, zwłaszcza w handlu detalicznym krajów socjalistycznych⁴.

W znacznie mniejszym stopniu względna trwałość spółdzielczości dotyczy poszczególnych form własności spółdzielczej i stowarzyszeń spółdzielczych. Formy własności odznaczają się dość dużą zmiennością i mogą elastycznie dostosowywać się do zmieniających się warunków ekonomicznych i społecznych, a nawet przybierać postać własności mieszanej, która tylko częściowo reprezentuje spółdzielczy typ własności (np. przedsiębiorstwa spółdzielczo-państwowe lub państwowo-spółdzielcze w socjalizmie).

Uznanie względnej trwałości spółdzielczości w socjalizmie oznacza, że proporcje między różnymi członami spółdzielczości a gospodarką państwową w danej dziedzinie w określonej fazie rozwoju socjalizmu są dość stabilne, a zmiany w tych proporcjach wynikają z obiektywnych potrzeb rozwoju społeczno-gospodarczego i analizy rzeczywistej efektywności ekonomicznej i społecznej form spółdzielczych i państwowych w danej dziedzinie, a nie są rezultatem woluntarystycznych decyzji organów państwowych. Równocześnie państwo powinno inspirować i popierać ewolucję form własności spółdzielczej w kierunku zgodnym z potrzebami społecznymi oraz tendencjami w rozwoju sił wytwórczych i socjalistycznych stosunków produkcji.

Uznanie względnej trwałości spółdzielczości w socjalizmie stwarza niezbędne przesłanki do jej rozwoju, do stosowania w gospodarce spółdzielczej nie tylko rachunku średnio- i krótkookresowego, ale również 4 elementów rachunku długookresowego oraz prognozowania perspek-

⁴ Por. B. Chołaj, *Problemy demokracji i współzawodnictwa w spółdzielczości socjalistycznej*, Spółdzielczy Kwartalnik Naukowy 1972, nr 4, s. 31.

tywicznego. Ma to istotne znaczenie dla realizacji celów i funkcji jednostek spółdzielczych.

Z drugiej strony względny, a nie absolutny charakter trwałości form spółdzielczych w socjalizmie powinien stać się dla spółdzielczości jednym z ważnych bodźców do nieustannego doskonalenia i rozwoju gospodarki spółdzielczej, wzrostu jej ekonomicznej i społecznej efektywności oraz umacniania roli ruchu spółdzielczego w systemie demokracji socjalistycznej. W określonej, chociaż nie decydującej mierze losy spółdzielczości w danej dziedzinie gospodarki czy środowisku społecznym zależą bowiem od aktywności samych spółdzielców i kierownictwa ruchu spółdzielczego.

Z socjalistycznym charakterem spółdzielczości i jej względną trwałością wiąże się również konieczność ochrony spółdzielczości jako określonego ruchu społecznego oraz formy własności i gospodarowania. Oznacza to zapewnienie swobody działania ruchu spółdzielczego w określonych środowiskach społecznych, autonomii w wykorzystywaniu spółdzielczych środków produkcji w pewnych dziedzinach i w użytkowaniu wytworzonych za ich pomocą dóbr konsumpcyjnych i stworzenie systemu ochrony własności spółdzielczej za pomocą odpowiednich norm prawnych ustalonych zarówno przez organy danego stowarzyszenia spółdzielczego, jak i państwa socjalistycznego, a także sankcji ze ewentualne naruszenie tych norm.

Stosunki między państwem socjalistycznym a spółdzielczością powinny również opierać się na uznaniu dobrowolnego i otwartego charakteru organizacji spółdzielczych. Zasada dobrowolności oznacza, że wstąpienie do spółdzielni i wystąpienie z niej zależy jedynie od woli zainteresowanych obywateli i wykluczony jest administracyjny lub inny nacisk w tej dziedzinie. Dobrowolność oznacza także swobodę wyboru określonych form spółdzielni. Uznanie dobrowolnego charakteru spółdzielni nie oznacza rezygnacji państwa z wywierania określonego, głównie pośredniego wpływu na powstawanie zrzeszeń spółdzielczych, ich liczebność czy rozmieszczenie⁵.

Otwarty charakter stowarzyszenia spółdzielczego oznacza dostęp do spółdzielni bez sztucznych ograniczeń lub dyskryminacji politycznej, rasowej czy religijnej dla każdego, kto może korzystać z usług spółdzielni i chce przyjąć na siebie odpowiedzialność wynikającą z członkostwa. Równocześnie otwarty charakter spółdzielni nie wyklucza naturalnych ograniczeń w tej dziedzinie, wynikających z przyczyn natury materialnej, na przykład z wielkości zasobów środków produkcji określającej możliwości zatrudnienia członków spółdzielni pracy, czy ze względów etycznych na przykład z tytułu działalności danego kandydata na szkodę spółdzielni.

⁵ Zakres wpływu państwa socjalistycznego w tej dziedzinie nie może być jednak zbyt szeroki ze względu na duże niebezpieczeństwo naruszenia zasady dobrowolności w praktyce, zwłaszcza na niższych szczeblach administracji państwowej.

Zagwarantowanie dobrowolnego charakteru spółdzielczości wynika ze zrzeczeniowego charakteru spółdzielni i grupowego charakteru własności spółdzielczej oraz ograniczonego zasięgu występowania spółdzielczych form gospodarowania. Następuje ono przez określony system prawny, drogą kształtowania pewnych proporcji między gospodarką spółdzielczą i państwową oraz innymi formami gospodarki w danej dziedzinie. Istotne znaczenie ma tutaj unikanie w miarę możliwości wyłączności form spółdzielczych, a z drugiej strony eliminacji tych form na rzecz innych form własności i gospodarowania. W obydwu przypadkach następuje bowiem faktyczne ograniczenie dobrowolnego charakteru spółdzielczości.

Ważną zasadą w stosunkach między państwem jako instytucją polityczną a spółdzielczością jest ochrona demokracji w zarządzaniu i kontroli działalności jednostek spółdzielczych oraz w podziale wygospodarowanego przez nie dochodu. Zasada ta oznacza przede wszystkim zachowanie rzeczywistego wpływu członków na najważniejsze sprawy związane z funkcjonowaniem i rozwojem spółdzielni, przy określonym wpływie państwa w tej dziedzinie. Respektowanie tej zasady wymaga nie tylko stworzenia odpowiedniego systemu prawnego i organizacji spółdzielczości, ale również właściwej polityki państwa uwzględniającej ekonomiczną i społeczną stronę spółdzielczości. Istotne znaczenie w tej dziedzinie mają również stosunki między związkami spółdzielni a spółdzielniami..

2. STOSUNKI MIĘDZY PAŃSTWEM JAKO CENTRUM OGÓLNOGOSPODARCZYM A SPÓLDZIELCZOŚCIĄ

Dużą rolę w kształtowaniu warunków realizacji funkcji jednostek spółdzielczych w socjalizmie odgrywają stosunki między państwem jako centralnym ośrodkiem dyspozycyjnym w systemie gospodarki planowej a różnymi członkami spółdzielczości, działającymi w określonych dziedzinach gospodarki i środowiskach społecznych oraz poszczególnymi spółdzielniami.

Do najważniejszych zasad działania (reguł gry) w tej sferze stosunków między państwem a spółdzielczością można zaliczyć:

1) włączenie różnych członów spółdzielczości i poszczególnych spółdzielni do systemu gospodarki planowej w sposób uwzględniający interesy ogólnospołeczne i grupowo-spółdzielcze;

2) zapewnienie zbliżonych warunków funkcjonowania i rozwoju gospodarki spółdzielczej i państwowej, przy równoczesnym uwzględnieniu różnic między nimi;

3) unikanie większych różnic w sytuacji ekonomicznej i socjalnej między spółdzielcami a pozostałymi grupami społeczeństwa;

4) ocena ekonomicznej efektywności spółdzielni w powiązaniu z jej efektywnością społeczną oraz z punktu widzenia zarówno przedsiębiorstwa spółdzielczego jak i członków spółdzielni, a także z pozycji Centrum.

Włączenie gospodarki spółdzielczej do systemu gospodarki planowej, w sposób uwzględniający zarówno interesy ogólnospołeczne, jak i grupowe oznacza między innymi, że kierunki rozwoju gospodarki spółdzielczej w dłuższych i średnich okresach są zgodne z kierunkami rozwoju całej gospodarki narodowej, wytyczonymi przez państwo jako Centrum, a realizacja zadań spółdzielni w krótkich okresach sprzyja utrzymaniu równowagi w podstawowych dziedzinach działalności produkcyjnej i rynkowej. Z drugiej strony omawiana zasada oznacza, że podstawowe zadania jednostek spółdzielczych związane z zaspakajaniem potrzeb spółdzielców zostają uwzględnione w planach gospodarki narodowej i w planach spółdzielczości, a równocześnie jednostki spółdzielcze mogą we własnym zakresie ustalać i realizować takie zadania związane z zaspokajaniem potrzeb grupowych, które nie mieszczą się w planach ogólnogospodarczych i w preferencjach Centrum.

Zapewnienie zbliżonych warunków funkcjonowania i rozwoju gospodarki spółdzielczej i państwowej, przy uwzględnieniu różnic między nimi oznacza między innymi zbliżone warunki korzystania z kredytów państwowych na cele inwestycyjne i eksploatacyjne, a niekiedy i z dotacji, podobne warunki zaopatrzenia w dobra produkcyjne i w zakresie zbytu wyrobów gotowych, podobne traktowanie przedsiębiorstw państwowych i spółdzielczych przy udzielaniu określonych przywilejów itp. Zasada ta wynika z socjalistycznego charakteru zarówno własności państwowej, jak i spółdzielczej i powinna znaleźć odpowiednie odbicie w systemie planowania gospodarczego, czy w systemie finansowym spółdzielczości.

Konieczność uniknięcia większych różnic w sytuacji materialnej i socjalnej między spółdzielcami i pozostałymi grupami społeczeństwa wynika z podstawowego prawa ekonomicznego socjalizmu i stosowania socjalistycznych zasad podziału konsumowanej części dochodu społecznego. Oznacza to, że dochody spółdzielców i ich sytuacja materialna oraz status socjalny nie odbiegają rażąco w górę i w dół od dochodów, sytuacji materialnej i statusu socjalnego pozostałych grup społeczeństwa⁶. Zasada ta jest realizowana za pomocą różnych metod i środków, takich jak określenie ogólnych zasad wynagrodzenia podstawowego, system podatkowy, system świadczeń socjalnych itp.

3. PODSTAWY STOSUNKÓW MIĘDZY PAŃSTWOWYMI I SPÓŁDZIELCZYMI PODMIOTAMI GOSPODAROWANIA

Obok omawianych dotychczas zasad w stosunkach między państwem jako instytucją polityczną i jako centrum dyspozycji gospodarczej a spółdzielczością, wynikających głównie z konstytucyjnej zwierzchności państwa i jego kierowniczej roli w gospodarce narodowej, występują lub po-

⁶ Por. J. Kleer, op. cit.

winy występować pewne zasady (reguły gry) w stosunkach między układem gospodarki spółdzielczej i państwowej oraz między przedsiębiorstwami spółdzielczymi i państwowymi. Zasady te wynikają przede wszystkim z istnienia społecznego podziału pracy i więzi ekonomicznych między jednostkami państwowymi i spółdzielczymi zachodzącymi w społecznym procesie reprodukcji. Do najważniejszych zasad w wymienionej sferze można zaliczyć: równość, ekonomiczny charakter powiązań i uwzględnienie różnic w skali przedsięwzięć gospodarczych.

Ekonomiczny charakter powiązań między spółdzielczym a państwowym sektorem gospodarki oraz pomiędzy przedsiębiorstwami państwowymi i spółdzielczymi oznacza, że powiązania te realizowane są za pośrednictwem wymiany towarowo-pieniężnej, a nie przez bezpośrednie, nieodpłatne, przekazywanie produktów w trybie nakazowym, że istnieje możliwość wyboru kontrahentów wymiany, negocjowania jej warunków itp.

W związku z grupowym charakterem własności spółdzielczej, przedsiębiorstwa spółdzielcze w swych kontaktach z przedsiębiorstwami państwowymi biorą za podstawę swoich poczynań przede wszystkim skalę przedsiębiorstwa. Podejmują one taką produkcję lub usługi, które dają nadwyżkę efektów nad nakładami w skali przedsiębiorstwa. Natomiast przedsiębiorstwa państwowe w swych kontaktach z przedsiębiorstwami spółdzielczymi uwzględniają również skalę przedsiębiorstwa, ale w szerszym zakresie mogą one w swych poczynaniach gospodarczych brać pod uwagę skalę makroekonomiczną. Wynika to z ogólnonarodowego charakteru własności państwowej oraz większych możliwości i zakresu przepływu środków z Centrum do przedsiębiorstw itp.

Prowadząc rachunek ekonomiczny głównie w skali przedsiębiorstwa, jednostki spółdzielcze uwzględniają zwykle średni i krótki okres, chociaż niektóre ich poczynania (np. rozbudowa zdolności wytwórczych) mogą wykraczać poza średni zakres czasowy. Rachunek średnio i krótkookresowy stanowi również główną sferę zainteresowania przedsiębiorstw państwowych, ale mogą one, w stosunkowo szerszym zakresie, uwzględniać także dłuższy okres. Omawiane różnice między jednostkami spółdzielczymi i państwowymi w zakresie skali rachunku ekonomicznego i jego zakresu czasowego występują z różnym nasileniem w zależności od organizacji gospodarki spółdzielczej i państwowej, stopnia koncentracji w ramach obydwu form gospodarki uspołecznionej itp. Znajduje to określone odbicie w stosunkach między jednostkami państwowymi i spółdzielczymi. Z równością we wzajemnych stosunkach między przedsiębiorstwami państwowymi i spółdzielczymi i ekonomicznym charakterem więzi między nimi oraz z różnicami w skali i zakresie czasowym ich rachunku ekonomicznego łączy się sprawa współzawodnictwa (konkurencji) między nimi.

W teorii ekonomii szeroko rozpowszechniony jest pogląd o koniecz-

ności pewnego współzawodnictwa, wzajemnej rywalizacji między podmiotami gospodarującymi w socjalizmie. Chodzi tutaj o współzawodnictwo typu rynkowego, a nie o niepożądaną walkę o alokację zasobów poprzez żywiołowy przepływ kapitałów. Konieczność tego rodzaju współzawodnictwa wynika z istnienia produkcji towarowej i handlu zagranicznego oraz z dążenia poszczególnych podmiotów gospodarujących do maksymalizacji korzyści poprzez optymalne wykorzystanie zasobów.

Określone współzawodnictwo między jednostkami gospodarującymi w socjalizmie leży zarówno w interesie tych jednostek, jak i w interesie konsumentów indywidualnych oraz odbiorców dóbr produkcyjnych. Optymalne wykorzystanie dostępnych zasobów wymaga bowiem inwencji, postępu technicznego i ekonomicznego. Również socjalistyczne współzawodnictwo pracy i lepsze wykorzystanie zasobów siły roboczej powinno wiązać się z sukcesami rynkowymi danego przedsiębiorstwa⁷.

W praktyce sprawa współzawodnictwa (konkurencji) między przedsiębiorstwami spółdzielczymi i państwowymi przedstawia się różnie, w zależności od ekonomicznej podstawy stosunków między tymi przedsiębiorstwami, dziedziny gospodarki itp. Na przykład drobna wytwórczość przemysłowa spółdzielczości pracy i produkcja państwowego przemysłu kluczowego mają w zasadzie charakter komplementarny. W stosunkach między nimi dominują elementy kooperacji, a nie współzawodnictwa⁸.

Problem współzawodnictwa (konkurencji) między przedsiębiorstwami spółdzielczymi a państwowymi występuje na szerszą skalę w tych dziedzinach i branżach, w których gospodarka spółdzielcza współistnieje z gospodarką państwową i jest w pewnej mierze substytutem tej ostatniej. W Polsce tego rodzaju sytuacja występowała do niedawna w drobnej wytwórczości przemysłowej i w handlu miejskim, a obecnie istnieje m.in. w niektórych rodzajach usług dla ludności.

W omawianych warunkach konkurencja między przedsiębiorstwami państwowymi i spółdzielczymi ma nie tylko charakter rynkowy, ale i pozarynkowy. Wyraża się nie tylko w dążeniu do osiągnięcia stosunkowo wyższego poziomu jakości i nowoczesności wyrobów, czy lepszego dostosowania się do upodobań odbiorców bądź wyższego poziomu świadczonych usług, ale także w staraniach podejmowanych przez odbiorców u kooperantów i ich władz zwierzchnich, w staraniach o rozmaite priorytety w dostawach. Do arsenału środków w tego rodzaju walce konkurencyjnej należą zarówno ustępstwa na rzecz dostawców co do jakości, terminu, asortymentu dostaw, jak i naciski administracyjne. W związku z tym, efektywność konkurencji między przedsiębiorstwami spółdzielczymi a państwowymi zależy od wielu czynników, takich jak stopień

⁷ Por. W. Wilczyński, *Dopuszczalne warianty mechanizmu gospodarki socjalistycznej*, *Ekonomista* 1969, nr 2, s. 658.

⁸ Por. H. Chołaj, *op. cit.*, s. 29.

koncentracji w gospodarce spółdzielczej i państwowej, charakter rynku, system funkcjonowania gospodarki narodowej itp. Istotne znaczenie w tej dziedzinie ma również stopień respektowania przez państwo i jednostki gospodarki państwowej omawianych zasad w stosunkach między państwem jako instytucją polityczną i jako centrum oraz w stosunkach między państwem i spółdzielczym układem gospodarki. Szczególne znaczenie ma tutaj zasada jednakowego traktowania przedsiębiorstw państwowych i spółdzielczych przez państwo⁹.

Równocześnie należy pamiętać, że we współzawodnictwie (konkurencji) między podmiotami gospodarującymi w socjalizmie występuje swego rodzaju konflikt między wymaganiami „portfelu zamówień” odbiorców, a korzyściami wynikającymi z dostosowania się danego przedsiębiorstwa do „rynku” wskaźników i parametrów stosowanych w danym systemie planowania i zarządzania. „Rynek” wskaźników dyrektywnych i bodźców ekonomicznych nie zawsze jest w pełni zsynchronizowany z rzeczywistymi preferencjami społecznymi i wymaganiami odbiorców¹⁰.

Nie można także zapominać, że pewnym efektem współzawodnictwa, między jednostkami spółdzielczymi i państwowymi towarzyszą określone koszty. Na przykład przy istnieniu na danym terenie dwóch organizacji uspołecznionych o podobnym zakresie działania na przykład spółdzielczości spożywców i państwowego aparatu handlu w danej branży, może występować nadmierna rozbudowa aparatu administracyjnego, niepełne wykorzystanie bazy materialno-technicznej, trudności w zakresie specjalizacji sklepów itp.¹¹

Zakres współzawodnictwa między jednostkami spółdzielczymi i państwowymi powinien więc być regulowany, w zależności od rezultatu analizy jego efektów i nakładów z punktu widzenia ogólnospołecznego, grupowego i lokalnego. Nie można bowiem rezygnować z wysokiego stopnia koncentracji i specjalizacji, z wielkiej skali produkcji czy obrotu, z szans, jakie na niektórych odcinkach daje społecznie racjonalny, socjalistyczny monopol. Dość dawno spostrzeżono jednak, że nie wolno indyfikować monopolu własności i produkcji socjalistycznej z monopolem określonego przedsiębiorstwa.

Reasumując: szeroko pojęte stosunki między państwem a spółdzielczością w socjalizmie obejmują określone sfery różniące się swym charakterem. Z tego względu podstawy stosunków państwo—spółdzielczość w ustroju socjalistycznym są dość zróżnicowane. Znajduje to odbicie w pewnych stałych lub względnie stałych zasadach działania (regułach

⁹ Por. Z. Przybylczak, *Realizacja zasady koncentracji w handlu*, Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny 1977, nr 4, s. 61 - 75.

¹⁰ W. Wilczyński, op. cit., s. 659.

¹¹ Por. K. Boczar, *Rola spółdzielczości spożywców w ekonomice Polski Ludowej i innych krajów socjalistycznych*, Spółdzielczy Kwartalnik Naukowy 1968, nr 3, s. 23.

gry), jakie obowiązują lub powinny obowiązywać w stosunkach między państwem jako instytucją polityczną oraz jako centrum ogólnogospodarczym a ruchem spółdzielczym i gospodarką spółdzielczą, a także w kontaktach między państwowymi i spółdzielczymi podmiotami gospodarowania na różnych szczeblach. Respektowanie tego rodzaju zasad działania ma istotne znaczenie dla dalszego rozwoju spółdzielczości i zwiększenia ekonomicznej oraz społecznej efektywności form spółdzielczych w ustroju socjalistycznym.

PRINCIPLES OF RELATIONS BETWEEN THE STATE AND CO-OPERATIVE MOVEMENT IN SOCIALISM (SELECTED PROBLEMS)

S u m m a r y

The state and co-operation are of a very complex character and relations between them based on different principles occur in various spheres. In each sphere, however, of relations between the state and co-operation movement in socialism some persistent or relatively persistent principles of action (rules of play) should be operative. The aim of the article is development and determination of some of these principles.

As the most important principles of action in relations between the socialist state as a political institution and co-operation as a definite social movement and a form of economy following ones can be called: acceptance of relative stability of co-operative movement in socialism, assertion of free and open character of co-operative organizations, protection of democracy in management and controlling activities of co-operative units and in share of obtained profits.

A principle of relative stability of co-operative forms in socialism, which is discussed deeply in the article, means that co-operation can exist and be developed in a given country in a relatively long period of time. Such principles as: incorporation of different elements of co-operation and particular co-operatives into the planned economy system, guaranty of similar conditions of functioning and development of co-operative and state economies when differences between them taken into account, etc., are also of great importance in relations between the state, i.e. a disposal centre in the planned economy system, and particular elements of co-operation.

Equality, economic character of connections and consideration of differences in the scale of economic enterprises belong to the most important principles in relations between the state and co-operative economies and between the state and co-operative units.

Basing on the analysis of these principles the author occupies himself with a problem of competition between state and co-operative enterprises in socialism. He points out the necessity of a more differentiated approach in this sphere. It is indicated in the article that approval of some principles in relations between the state and co-operation in socialism is faced with some difficulties, especially in practice. It makes it difficult for co-operation to develop as well as social and economic effectiveness of co-operative forms to increase in socialism.